

І. О. КОЗАКЕВИЧ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ І МОРАЛІ У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 45(2), с. 76–82

Питання щодо співвідношення політики та моралі було і є актуальним у системі суспільних наук і викликає пізнавальний інтерес у середній науковій кілі всього світу загалом і України зокрема. Базові напрями дослідження цієї проблеми у працях представників Франкфуртської школи дають можливість критично осмислити різні підходи вчених до характеристики поняття моралі, індивідуальної автономії, потенції і межі влади, ідеології, демократії.

В історії сучасної суспільно-політичної думки, як і в розвитку західної духовної культури та культури політичної участі помітну роль відіграли ідеї й погляди представників так званої Франкфуртської школи. Наукові дослідження Макса Горкгаймера, Герберта Маркузе, Теодора Адорно, Еріка Фромма, Юргена Габермаса та інших послідовників відповідного різновиду неомарксизму досі складають певний виклик повсякденності, змінюючи наші уявлення про природу людського вчинку, мотивацію політичної дії, свободу, спільне благо, справедливість, загрози та перспективи суспільно-політичного розвитку тощо.

У складному комплексі культурологічного, філософського, гносеологічного, естетичного, політичного, соціологічного знання апологети цього осередку критицизму створили впливову суспільну візію місця людини, її цінностей, норм, установок в умовах кризи соціально-політичних відносин. Нерідко й самим прихильникам цього напрямку приписували деяку світоглядну кризу [6, 3–5]. Водночас реалії та труднощі демократичних перетворень у сучасній Україні потребують комплексного наукового обґрунтування проблематики співвідношення політики і моралі, помітним внеском до розуміння якої є теоретико-прикладні напрацювання згаданих мислителів.

Органічний зв'язок політики і моралі зумовлений тим, що усвідомлення людиною своїх політичних інтересів пов'язане з її моральним вибором. Особливою рисою взаємного зв'язку політики і моралі є єдність і відмінність, взаємна детермінованість і відносна самостійність. Духовне спрямування політики – це її людиноцентричний зміст, який має замінити традиційне уявлення про політику виключно як сферу владних відносин [3, 10–11]. Значною мірою одвічну діалектику моралі і політики (морально-етичний бік політики, а також політичні передумови становлення моральних регуляторів суспільного життя) можна вважати тим проблемним полем, у горизонтах якого переосмислюються здобутки і визначаються перспективи сучасної політичної науки. Свого часу ідеї представників Франкфуртської школи заклали підвалини для оновлення категоріального апарату, методологічної програми, предметного простору відповідної проблематики.

Багатий теоретичний спадок, еволюційний та й революційний характер діяльності, суспільний резонанс довкола неомарксистів зумовили й значний науковий інтерес. Саме поняття “Франкфуртська школа”, незважаючи на певну метафоричність чи відносність, стійко увійшло у політологічні джерела та навіть енциклопедичну літературу сучас-

ності [13, 720–721]. Чимало досліджень присвячено аналізу окремих праць та напрямів розвитку цієї критичної теорії [4; 6; 9; 12].

Питання сумісності моралі та політики, етичного виміру політики належать до одвічних, відкритих, невичерпних політико-філософських проблем. Дискусія про можливість поєднати політичні й моральні норми для регулювання політичної діяльності триває вже багато століть. Аналіз науково-теоретичної спадщини та реалій політичного життя дає змогу робити певні висновки щодо сфер впливу політики і моралі як регуляторів суспільного життя. Позиції у цьому питанні різняться від ствердження абсолютної аморальності політики (макіавеллізм) до уявлень про визначальну роль морального аспекту політичного життя (Просвітництво, кантіанство). Вивчення праць філософів, політологів, культурологів, істориків доводить, що у сучасному світі, пронизаному глобалізаційними, інформаційними процесами, прагматизм і гуманізм виступають як два альтернативні шляхи політичного розвитку. Центральним залишається вибір адекватного шляху для сучасних політичних систем, оптимальної моделі світоустрою, здатної відповідати новітнім викликам, ціннісно-культурним перетворенням сучасності.

Характерно, що більшість ґрунтовних наукових досліджень, присвячених проблематиці, відносно мало враховують теоретичні напрацювання Франкфуртської школи [3; 7; 8; 17]. Необхідно увиразнити цей дискурс розмаїттям ідей та концептів на тему морально-політичного буття, що пропонуються у публічних виступах, окремих статтях, цілісних працях Т. Адорно, Ю. Габермаса, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма. Важливо проаналізувати, чи вбачали представники цієї школи можливість поєднувати моральні та політичні перспективи, яку сутність вони вкладали у ці засадничі поняття, зрештою, які шляхи розв'язання існуючих ціннісних конфліктів пропонували для подальшого розвитку людства.

Праці представників Франкфуртської школи наскрізно пронизані ідеями ціннісних орієнтирів, моралі, моральності, етики. Полі-

тичне та суспільне, як багаторазово підкреслює у своїх лекціях з філософії Т. Адорно, дуже глибоко пов'язані зі сферою моралі [2].

У творчості багатьох мислителів німецької критичної теорії знаходимо різні визначення та пояснення сутності феномену моралі у суспільно-політичному житті. Е. Фромм пояснює сенс моралі й морального через маркери ідентичності. Індивід, на його думку, може бути фізично самотній, але при цьому пов'язаний з якимись ідеями, моральними цінностями або хоча б соціальними стандартами, що дає йому відчуття спільності й “приналежності”. Водночас індивід може жити серед людей, але при цьому відчувати почуття повної ізольованості. Відсутність пов'язаності з будь-якими цінностями, символами, підвалинами вчений називає моральною самотністю, що так само нестерпна, як і фізична. Духовна прив'язаність зі світом може набувати різних форм, мати піднесений або тривіальний характер, але навіть якщо вона заснована на низинних основах, вона все ж краще самотності. Релігія і націоналізм, як і будь-які звичаї, будь-які забобони – навіть найбезглуздіші і принизливі, – рятують людину, коли пов'язують її з іншими людьми, від найстрашнішого – ізоляції [14]. Тож, за визначенням, мораль – невід'ємна частина суспільно-політичного життя. Страх перед ізоляцією, суб'єктивна самосвідомість, осмислення власної дріб'язковості перед світом й історією обумовлюють людську потребу в іншому (довірі, допомозі, підтримці тощо), а отже, і в моральних основах співжиття.

Мораль як предмет дослідження представників Франкфуртської школи постає перед нами в умовній системі уявлень про захист і самозахист, ідентичність і самосвідомість, індивідуалізацію та соціалізацію. У своїх працях Ю. Габермас “моральним” називає всі інституції, які орієнтують нас щодо того, як ми повинні поводитися, щоб завдяки жалісності та уважному ставленню протидіяти вразливості особи. З антропологічного погляду саме мораль слід тлумачити як захисний засіб, що компенсує структурно вбудовану в соціокультурні форми життя

вразливість людини. У цьому сенсі є вразливими і потребують морального захисту живі істоти, що індивідуалізуються лише шляхом соціалізації. Просторово-темпоральна індивідуалізація людського роду в окремій істоті вже не регулюється за допомогою генетичних задатків. Суб'єкти конститууються як індивіди лише тим, що вони виростають як члени певної особливої мовної спільноти в інтерсуб'єктивному життєвому світі. У комунікативному процесі виховання рівною мірою визначально формуються і змістово визначаються ідентичність індивіда та ідентичність колективу [5, 329].

У складній діалектиці взаємозв'язку політики та моралі не виникає сумнівів, що неомарксистичні стоять на засадах моралізму. Інше питання, яку саме мораль вони вбачають допустимою у світлі нових політичних перетворень. Незважаючи на деяку спільність суджень, думки щодо цього питання між ними розходяться. З певністю можна стверджувати лише про те, що така мораль мала б бути передусім критичною. Слушно згадати у цьому зв'язку слова Г. Маркузе, викладені ним у перших із відносно маловідомих "Тридцяти трьох тез", де він закликає нещадно й відкрито критикувати існуючі політичні системи, безкомпромісно підтримувати ортодоксальну марксистську теорію, адже коли політична реальність як ціле помилкова, може виявитися, що тільки "неполітична" позиція і є справжньою політичною істиною [11]. Детально описана вченим загрозлива модель одновимірного мислення і поведінки на рівнях індивіда та громадських процесів, у політиці, науці та у виробництві формується, у тому числі, з нездатності заперечувати, критикувати.

Згідно з визначенням Т. Адорно поняття природно-прекрасного, вироблене в епоху абсолютизму, втратило свою силу, оскільки після буржуазної емансипації, що проходила під знаком природних прав людини, навколишній світ став більш уречевленим. Безпосередній досвід природи, позбавлений всього критичного, включений у систему відносин обміну, в так звану "індустрію туризму", вже ні до чого не зобов'язує, є нейтральним і апо-

логетичним. Ідеологія стає також природно-прекрасною як підміна безпосередності опосередкованим. Навіть цілковитий досвід природно-прекрасного пристосовується до такої ідеології несвідомого. Буржуазна мораль ставить людям в заслугу те, що вони так тонко, так глибоко відчувають природу. Водночас вона деформує внутрішній зміст самого досвіду природи, саму глибинну його сутність. У сфері організованого туризму від нього практично нічого не залишається. Можливість відчувати природу стала рідкісним привілеєм, що отримала комерційне застосування. Водночас, – переконаний вчений, – образ природи продовжує жити в його повному запереченні, що й рятує цей образ і знаходиться по той бік буржуазного суспільства, його праці і його товарів [1, 101, 102].

Слідуючи З. Фрейд, Е. Фромм розглядає феномен "морального мазохізму", який тлумачить як спробу знищити власне Я, подолати нестерпне відчуття безсилля, а також перетворитися на частину чогось більшого, сильнішого, цілісного, розчинитися у зовнішній силі і стати її часткою. Цією силою може бути інша людина, суспільний інститут, бог, нація, совість або моральна необхідність. Індивід цілком відрікається від себе, відмовляється від сили і гордості свого Я, від власної волі, але при цьому знаходить нову впевненість у своїй причетності до тієї сили, до якої тепер може себе зарахувати. Мазохіст позбавлений відповідальності прийняття рішень, незалежно від того, чи є його господарем якась зовнішня влада чи моральний борг [14]. Політичні спільноти нерідко стають таким середовищем морального мазохізму.

У своїй критичності дослідники часто доходили до заперечення моралі, але завжди поверталися до цієї проблематики у контексті соціально-політичного розвитку. Наприклад, Г. Маркузе доводить, що за межами раціональності людина живе у світі цінностей, але цінності, відокремлені від об'єктивної реальності, стають суб'єктивними. Єдиний шлях зберегти за ними якусь абстрактну і нешкідливу значущість – метафізична санкція (божественний або природний закон). Водночас така санкція не має відношення до

об'єктивної дійсності. Цінності можуть володіти високою моральною і духовною гідністю, але вони не відображають дійсності, нічого не вирішують у реальному житті. Незалежно від того, наскільки вони можуть бути визнані, шановані чи освячені в їх власній правоті, такого роду ідеї страждають на необ'єктивність. Втім саме брак об'єктивності перетворює їх на рушійні сили соціального об'єднання. Гуманістичні, релігійні та моральні ідеї – не більше ніж ідеали, що не складають великих клопотів сталому життєвому укладу і не втрачають свого значення від того, що суперечать реаліям поведінки, яка диктується щоденними потребами бізнесу та політики. Якщо Добро і Краса, Мир і Справедливість не виведені ні з онтологічних, ні з наукових положень, то їх загальна значущість і дійсність не можуть отримати логічного обґрунтування. У термінах науки вони залишаються справою пріоритету. Ненауковий характер цих ідей фатально послаблює їх протистояння існуючій реальності; ідеї стають просто ідеалами, а їх конкретний критичний зміст випаровується в етичну або метафізичну атмосферу. Однак, як це не парадоксально, об'єктивний світ, за яким визнаються тільки кількісно визначені якості, у своїй об'єктивності стає все більш залежним від суб'єкта [10, 193, 194].

У системі послідовної критики та філософського заперечення неомарксистів застерігають нас від актуального явища підміни понять у суспільно-політичному дискурсі. Так, у зв'язку з витокami та подальшим розвитком авторитарної політичної доктрини й авторитарного типу свідомості Е. Фромм стосовно окремих понять та ціннісних смислів показує, що для садистсько-мазохістської особистості любов означає не взаємний союз на основі рівності, а симбіотичну залежність; самопожертва означає не утвердження власної психічної й моральної сутності, а найвищу ступінь підпорядкування особистості чомусь вищому; відмінність між людьми означає не реалізацію різних індивідуальностей на основі рівності, а різну владу; справедливість означає не безумовну вимогу реалізації природних і невід'ємних прав індивіда, а правило, що кожен отримує по заслугам; мужність

означає не вище утвердження своєї індивідуальності проти зовнішньої сили, а готовність підкоритися і переносити страждання [14]. Така втеча від свободи подається у сучасному суспільстві під титулом демократії, що водночас повністю заперечує її базові принципи.

Співзвучно Г. Маркузе наголошує на необхідності багаторівневого аналізу існуючих політичних відносин та суспільних процесів, а також моральному значенні наукового пошуку: “Соціальні системи значень об'єднують різні національні держави і мовні групи, причому ці обширні системи значень виявляють тенденцію до збігу зі сферами впливу більш-менш розвинених суспільств. У той час як функція детермінізму соціальної системи значень стверджує себе найбільш жорстко в дискусійному, політичному універсумі дискурсу, вона також діє у значно прихованішій, несвідомій та емоційній формі в буденному універсумі дискурсу. Істинно філософський аналіз значення має брати до уваги всі ці вимірювання значення, оскільки лінгвістичні вираження властиві їм усім. Отже, лінгвістичний аналіз у філософії має екстралінгвістичне навантаження (coinmitment). І якщо він береться розрізнити легітимне і нелегітимне слововживання, автентичне й ілюзорне значення, сенс і нісенітницю, він неминуче вдається до політичного, естетичного чи морального судження” [10, 260].

Морально-етичні оцінки політичної дійсності представників Франкфуртської школи сформувалися в умовах тоталітарного терору, насилля військової доби, протистояння комуністичних та капіталістичних суспільств. Передусім такі реалії критикувалися та переосмислювалися у творчому доробку вчених цього періоду.

У теорії співвідношення політики і моралі, права та моралі особливу нішу займають міркування про деліберативну демократію Ю. Габермаса, який, намагаючись створити власну концепцію справедливості, формулює відомий принцип дискурсу – дійсними є саме ті норми діяльності, які могли б дати можливість усім зацікавленим особам

взяти участь в раціональному дискурсі. Для того щоб краще обґрунтувати сутність розробленого принципу дискурсу, Ю. Габермас роз'яснює і принципи моралі та демократії. Принцип моралі впливає з того, що зміст дискурсу визначає тільки ті норми, які враховують в рівній мірі інтереси всіх членів суспільства. Принцип демократії означає певні рамки, при обґрунтуванні яких беруться до уваги не тільки моральні, а й етичні та прагматичні підстави; прийняття рішень за допомогою створення легітимних законів. Тільки ті правові норми є легітимними, які прийняті за допомогою дискурсивного процесу законотворення та кодифіковані як правові, для прийняття яких необхідна згода всіх громадян. Ю. Габермас переконує, що принципи демократії створюють систему основних прав для захисту особистої та політичної автономії людини – це право на свободу та право на участь в демократичних процедурах суспільства. Тому основні права особистості і демократія мають однаково первинний характер. Однак принципи демократії і система прав є незалежними щодо принципів моралі, хоча обидва вони і виводяться з принципу дискурсу [5; 15].

Важливу нішу у справі морального оновлення політичного життя суспільства мислителі критичного напрямку покладали й на філософів свого часу, постійно піддаючи сумніву спроможність своїх сучасників до об'єктивного наукового знання.

У ситуації культурної індустрії, “просвітництва як обману мас” від філософів, на думку Т. Адорно та М. Горкгаймера, несправедливо вимагають моралі як системи, з формулюваннями принципів і наслідків, залізною логікою, гарантією прилаштуватися до будь-якої моральної дилеми. При тому, як правило, сучасні філософи виправдовують ці очікування. Навіть якщо вони і не пропонують жодної практичної системи, ніякої розгорнутої казуїстики, зі своєї теоретичної системи вони виводять необхідність покори владі. Такі філософи вкотре обґрунтовують усю шкалу цінностей, що вже санкціонована суспільною практикою. До того ж повторні санкціонування панівних приписів звучать

досить самовпевнено, універсально, авторитетно. “Ти вважаєш правлячу владу несправедливою, чи не хочеш ти, щоб не було зовсім ніякої влади, але запанував хаос? Ти критикуєш однаковість життя і прогрес? Ми що, повинні вечорами запалювати воскові свічки, допустити, щоб наші міста наповнювалися смородом покидьків, як у середні віки? ... Позитивна відповідь на подібні питання, наскільки б абсурдними вони не здавалися, знаходить відгук. Політичний анархізм, культур-реакційність кустарного мистецтва, радикальне вегетаріанство, розкольницькі секти і партії стають привабливою силою. Вчення має бути тільки загальним, самовпевненим, універсальним та імперативним. Неприпустимі спроби вирватися з “або-або”, недовіра щодо абстрактного принципу, непохитність без доктрини...” – так описують існуючий стан речей у сфері філософського трактування проблем суспільного і морального М. Горкгаймер та Т. Адорно [16, 288, 289].

Розглянуті міркування філософів вкотре посвідчили на користь думки про те, що морально-етичного виміру політики складно досягнути; він бачиться як певне ідеалізоване, часом навіть примарне бажання, зв'язок або розрив різних часових проекцій, періодів та епох у житті суспільства. З іншого боку, все частіше ведуться дискусії про політизований вимір морального буття, що цілком відчутний у нашому повсякденні. Він виступає важливим фактором свідомої підтримки суспільством не лише власних традицій, звичаїв, обрядів тощо, а й легітимізуючим чинником владних відносин. Між гуманістичними та песимістично-реалістичними оцінками проблематики моралі і політики важливо не втратити настанов, ціннісних орієнтирів, пересторог, описаних у працях відомих мислителів минулого.

Не претендуючи на вичерпність аналізу проблематики моралі й політики у працях неомарксистів, ми все ж відстежили домінуючі ідеї цього напрямку. Реалії тоталітаризму, а пізніше й післявоєнної Німеччини значною мірою зумовили прагнення представників Франкфуртської школи віднайти неприрод-

ні, позаекономічні, а також неметафізичні основи влади, панування, підкреслюючи, що конкретну історичну реальність становлять не народи, класи, верстви, а самі індивіди. Усяке логічно завершене вчення, раціональну доктрину, традиційні уявлення філософи критикували як ілюзорне, як оманливу ідеологію. Лише в негації може постати, на їхню думку, нові сенс, цінність, мистецтво, у тому числі й у суспільно-політичному житті. У зв'язку з цим завдання кожного полягає в тому, аби навчити людей взаєморозумінню, терпимості, ціннісно витриманих дій. Такі перспективні орієнтири однаково актуальні як для подальших наукових досліджень, так і для політичної, громадської, освітянської практик сьогодення.

Література

1. Адорно Т. Эстетическая теория [Текст] / Т. Адорно; пер. с нем. А. В. Дранова. – М.: Республика, 2001. – (Философия искусства). – 527 с.
2. Адорно Т. Проблемы философии морали [Текст]: лекции / Т. Адорно; пер. с нем. М. Л. Хорьков. – М.: Республика, 2000. – 239 с.
3. Бабкіна О. В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу [Текст] / О. В. Бабкіна // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 6. – С. 5–11.
4. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме [Текст]: пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – К.: Стило, 2008. – 396 с. (“Сучасна гуманітарна бібліотека”).
5. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної

етики? / Ю. Габермас // [Текст]: А. М. Єрмолаєнко, Комунікативна практична філософія. Частина друга. Вибрані тексти. – К.: Лібра, 1999. – С. 325–345.

6. Давидов Ю. Н. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы [Текст] / Ю. Н. Давидов. – М.: Наука, 1977. – 319 с.

7. Етика і політика: національний і світовий досвід: матеріали наук. конф., 2009 р., Київ [Текст] / ред.: М. В. Попович; уклад.: О. О. Кисельова, В. А. Малахов. – К., 2009. – 272 с.

8. Капустин Б. Г. Моральный выбор в политике: учеб. пособие [Текст] / Б. Г. Капустин. – М.: КДУ; МГУ, 2004. – 496 с.

9. Култаєва М. Макс Горкгаймер – патріарх Франкфуртської школи [Текст] / М. Култаєва // Макс Горкгаймер. Критика інструментального розуму; пер. з нім. М. Култаєвої. – К.: ППС-2002, 2006. – С. 252–283.

10. Маркузе Г. Одномерный человек [Текст] / Г. Маркузе. – М.: 'REFL-book', 1994. – 320 с.

11. Маркузе Г. 33 тезиса [Текст] / Г. Маркузе // Альтернативы. – 2007. – № 2. – С. 55–67.

12. Пархоменко Р. Н. Дискурсивная концепция свободы Хабермаса [Текст] / Р. Н. Пархоменко // NB: Философские исследования. – 2013. – № 4. – С. 117–148.

13. Політологія: навч. енцикл. словник-довідник для студ. ВНЗ I–IV рівн. акред. / за наук. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. – Львів: Новий Світ – 2000, 2014. – 779 с.

14. Фромм Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм; пер. с англ. А. Лактионова. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2009. – 284 с.

15. Хабермас Ю. Политические работы [Текст]: [сборник] / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2005. – 362 с.

16. Хоркхаймер М. Диалектика просвещения [Текст]: философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т. В. Адорно; пер. М. Кузнецова. – М.: Медиум; СПб.: Ювента, 1997. – 311 с.

17. Шапиро И. Моральные основания политики: учеб. пособие [Текст] / И. Шапиро; пер. с англ., под ред. В. С. Малахова. – М.: КДУ, 2004. – 304 с.

Розкрито базові напрями дослідження проблеми співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. Аналізуються різні підходи вчених до осмислення понять моралі, індивідуальної автономії, потенцій і меж влади, ідеології, демократії. Продовжено дискусію про можливість поєднання політичних і моральних норм.

Раскрыто базовые направления исследования проблемы соотношения политики морали в трудах представителей Франкфуртской школы. Анализируются различные подходы ученых к осмыслению понятия морали, индивидуальной автономии, потенци и границы власти, идеологии, демократии. Определена дискуссия о возможности совместить политические и моральные нормы.

Exposed areas of basic research of the correlation between policy and morality in the writings of the representatives of the Frankfurt School. Different approaches to scientific understanding of the concept of morality, individual autonomy, potentials and limits of power, ideology, democracy analyzes. Discussion of the possibility to combine the political and moral standards continued.

Надійшла 5 березня 2015 р.